

АНОТАЦІЯ

Сопов Д. С. Конструктивно-географічні основи раціонального землекористування в Луганській області. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 103 – Науки про Землю (Галузь знань 10 – Природничі науки). – Уманський національний університет садівництва Міністерства освіти і науки України; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертацію присвячено дослідженню особливостей землекористування в Луганській області.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, поставленими завданнями і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, висновків до дисертації, списку використаних джерел та додатків.

У першому розділі дисертації – *«Теоретичні та методичні засади конструктивно-географічного дослідження проблем землекористування»* розглянуто сучасні науково-теоретичні концепції досліджень проблем землекористування, поняттєво-термінологічний апарат у сфері землекористування і методи конструктивно-географічного дослідження проблем землекористування.

Відзначено, що сучасні наукові дослідження – як теоретичні, так і прикладні – мають переважно міждисциплінарний характер. Зокрема, пошуки у сфері землекористування перебувають на пограниччі геоєкології, землеустрою, конструктивної географії, а також економіки. Наголошено, що в наш час землекористування мусить бути поставлене на рейки сталого розвитку, тобто в його основу має бути покладене завдання збереження й відновлення земельних ресурсів для майбутніх поколінь. Саме на реалізацію цього завдання спрямовані напрацьовані в останні десятиріччя природознавчі концепції – крім ноосферної, це синергетична, концепції антропогенного ландшафту,

природно-господарських екосистем, опорних каркасів територій тощо. Інтегративну роль стосовно зазначених вище науково-теоретичних побудов відіграє концепція ноосферних екосистем.

Обґрунтовано, що важливим інструментом здійснення конструктивно-географічного дослідження проблем землекористування є його поняттєво-термінологічний апарат, що нині перебуває на стадії розроблення. Відзначено, що все різноманіття пов'язаних із тематикою дослідження понять і термінів можна об'єднати у дві основні групи – з одного боку, це поняття й терміни зі сфери землеустрою, з іншого – поняттєво-термінологічний апарат геоекології та конструктивної географії.

При здійсненні дослідження використано комплекс філософських, загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціальних методів, у тому числі діалектика, логічні методи пізнання, математико-статистичні, історико-географічний, картографічний, картометричний методи. Стрижневою засадою дослідження є системний підхід.

У другому розділі дисертації – *«Природні передумови освоєння земель у Луганській області»* окреслено основні риси геолого-тектонічної будови, рельєфу, клімату, гідрографії, ґрунтів, природної рослинності, а також охарактеризовано ландшафти й наведено схему фізико-географічного районування Луганської області.

З'ясовано, що сучасна структура землекористування в Луганській області зумовлена як природними чинниками, так і особливостями господарського освоєння краю.

Сприятливими для господарського використання земель є рівнинний характер рельєфу північного, аграрного регіону Луганської області, кліматичні характеристики всієї її території, родючі ґрунти.

Південна частина території Луганської області (правобережжя Сіверського Дінця), де основою господарства є вугільна промисловість, невідгідно відрізняється від лівобережної частини Луганщини. Крім того, тут

частіше проявляються несприятливі для сільського господарства погодні умови.

Сільськогосподарське освоєння земель Луганщини, особливо її північної частини (лівобережжя Сіверського Дінця), має значну давність. Причинами тому були зростання попиту й експорту хліба та подальше зростання чисельності населення краю, що неминуче викликало збільшення площі орних земель, а відтак – знищення природного рослинного покриву, скорочення площ цілинних степів, що, у свою чергу, призводило до виникнення й посилення ерозійних процесів. Природна ерозія, яка була викликана лише фізико-географічними умовами й не мала катастрофічного характеру, одержала потужний імпульс і змінилася на більш інтенсивну прискорену, або антропогенну. Інтенсивна й водночас екстенсивна сільськогосподарська діяльність упродовж століть призвела до деградації земель: показники еродованості збільшилися, й ця тенденція зберігається донині.

Визначено, що нераціональне ставлення до природних ресурсів, зокрема земельних, мало наслідком численні прояви незворотних деградаційних природно-техногенних процесів, що зараховує Луганщину до числа екологічно проблемних регіонів України.

У третьому розділі дисертації – *«Геопросторова організація землекористування в Луганській області»* – проаналізовано формування, сучасний стан та динаміку структури землекористування, детально висвітлені особливості сільськогосподарського землекористування й пов'язані з ним перетворення рельєфу та ландшафту, характерні риси промислового землекористування й викликане ним порушення земель, роль і місце міських земель у структурі землекористування та значення інших видів землекористування.

Аналіз структури земельного фонду в районах області засвідчує високий рівень сільськогосподарської освоєності території (73,3 %), незначну лісистість (13,33 %) і явну диспропорцію між землями, що перебувають в інтенсивному використанні, та середовищестабілізуючими угіддями. Загалом, структура

сільськогосподарських земель у Луганській області має досить консервативний характер.

Наші дослідження свідчать про негативний вплив інтенсивного залучення до сільськогосподарського використання й, зокрема, під ріллям схилів крутизною понад 2°. Саме з цих крутосхилів щорічний змив ґрунту перевищує швидкість ґрунтоутворення, що призводить до зубожіння ґрунтів і деградації земель у цілому.

Встановлено, що сільськогосподарський тиск на землі високий на всій території Луганщини, а в її південній частині – особливо високий, або катастрофічний, оскільки площа непридатних земель тут більша, ніж на півночі області, через природні умови; крім того, цей регіон зазнає більшого антропогенно-техногенного навантаження через розвиток гірничодобувної та супутніх галузей промисловості.

Виявлено, що до суттєвих змін у структурі землекористування та зубожіння земельного фонду у правобережній частині Луганщини призвело масштабне порушення земель підприємствами вугільної промисловості, що триває багато десятиліть. Зокрема, наслідками промислового виробництва є зміна режиму й стану поверхневих і підземних вод, особливо у зв'язку з підтопленням закритих шахт, посилення інфільтрації отруйних речовин у ґрунт через відвали та хвостосховища, зменшення об'ємів водозаборів у долинах річок, і, як результат, утворення депресійних лійок на землях, що вилучаються із землекористування.

Процеси затоплення гірничих виробок є практично некерованими. Масштаби впливу закритих шахт наразі є невідомими. Нагальною проблемою є проведення радіоекологічних обстежень діючих і закритих шахт. Тверді й рідкі відходи вуглевидобутку (терикони, відвали, шламонакопичувачі, відстійники шахтних вод) містять різноманітні шкідливі компоненти, причому на територіях закритих шахт вони лишаються фактично без догляду.

Обґрунтовано, що вугільна промисловість суттєво впливає на всі компоненти природного середовища, створюючи екологічні проблеми, розв'язання яких повинно мати системний характер.

Визначено, що обмежене поширення в містах землі як ресурсу зумовлює необхідність пошуку інноваційних рішень для підвищення якості життя городян. Створення моделей соціально-економічного розвитку міст Луганської області, які б відповідали науковим критеріям, дозволило б розробити варіанти землекористування для конкретних міст, у першу чергу тих, що суттєво постраждали від воєнних дій.

Встановлено, що для відновлення ландшафту й територій, порушених внаслідок господарської діяльності, збереження та відновлення родючості ґрунтів, припинення шкідливого впливу порушених земель на довкілля при складанні плану землеустрою необхідно, враховуючи позитивний зарубіжний досвід, передбачати проведення заходів із рекультивації та раціонального використання земель, передовсім, у культурно-рекреаційних цілях.

У четвертому розділі дисертації – *«Інтегральна конструктивно-географічна характеристика землекористування в Луганській області та шляхи його оптимізації»* розглянуто класифікацію антропогенно змінених земель Луганщини; розроблено оцінку екологічної небезпеки у сфері землекористування в Луганській області; визначено перспективи екологічної оптимізації сільськогосподарського землекористування в Луганській області; проведено районування території Луганської області за ознаками екологічності землекористування; запропоновано рекомендації щодо проведення заходів з оптимізації сільськогосподарського землекористування на Луганщині; проаналізовано інвестиційну привабливість земель Луганщини.

Аналіз різноманіття антропогенно змінених земель Луганської області свідчить про належність їх, відповідно до напрямку землекористування та характеру антропогенного ландшафту, до чотирьох основних груп за якісним станом: 1) сприятливий; 2) умовно сприятливий; 3) критичний; 4) катастрофічний. Прикладом земель у сприятливому стані можуть бути

сіножаті та землі під багаторічними насадженнями, в умовно сприятливому – пасовища й землі під водою, у критичному – міські землі, в катастрофічному – землі в районах видобутку корисних копалин.

Характеристика якісного стану земель визначає й кількісну оцінку екологічної небезпеки для певних територій (у нашому випадку – адміністративних районів Луганської області), що враховують співвідношення стабілізуючих і дестабілізуючих угідь. Виявилось, що найвищою екологічною небезпекою в землекористуванні характеризуються Лутугинський і Перевальський райони, найнижчою – Кременський, Новоайдарський та Станично-Луганський.

Встановлено, що головними напрямками екологічної оптимізації землекористування на Луганщині є зменшення площ ріллі у структурі земельного фонду, заліснення територій, зайнятих ерозійнонебезпечними схилами, розвиток колись традиційних, але згодом невиправдано забутих галузей сільського господарства (бджільництво, конярство тощо), збільшення питомої ваги територій, зайнятих об'єктами природно-заповідного фонду.

Відповідно до здійсненої оцінки екостану земель північної частини Луганської області у сфері сільськогосподарського землекористування виділено чотири групи адміністративних районів за ознакою екологічної стійкості агроландшафтів.

Проаналізовано інвестиційну привабливість земельного фонду області, передовсім, земель сільськогосподарського призначення. Відзначено, що, станом на сьогодні переважають чинники, які не сприяють надходженню інвестицій в аграрну галузь економіки, проте, за умови істотного поліпшення екостану земель і агроландшафтів у цілому стане реально змінити ситуацію на краще.

Ключові слова: земельні ресурси, земельний фонд, землекористування, структура землекористування, сільськогосподарські угіддя, оптимізація землекористування, порушені землі.